

Analiza psychologicznych determinant tranzycji z edukacji do pracy

Aleksander Hauziński*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

ANALYSIS OF THE PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE TRANSITION FROM EDUCATION TO WORK

The article refers to contemporary theories of identity development. The role of identity dimension analyzes in explaining the process of transition from education to work is emphasized. The importance of the transition as a process separating successive stages of development was indicated. Referring to the theory of postmodern society, the changes in the transition from adolescence to adulthood were discussed.

Key words: transition from education to work, emerging adulthood, identity capital

WYŁANIAJĄCA SIĘ DOROSŁOŚĆ JAKO KRYTYCZNY ETAP ROZWOJU

Psychologia rozwoju zawodowego jednostki jest związana szeregiem założeń z ogólną psychologią rozwoju człowieka (Bańka, 1996; Bajcar i wsp., 2006). Teorie psychologii rozwoju umożliwiają podejmowanie analiz zmian zachodzących w procesie rozwoju, wskazując na uniwersalne aspekty tego procesu, jego ciągłość i plastyczność oraz na jednostkowe jego modyfikacje (Baltes, 1987). Wyniki badań dotyczących zmian zachodzących w cyklu życia ludzkiego umożliwiają weryfikację wyobrażeń dotyczących treści zdarzeń właściwych dla każdego okresu rozwojowego (Baltes, 1987). Ponadto umożliwiają prowadzenie trafnych działań edukacyjnych służących zwiększeniu kompetencji doradców którzy świadczą usługi skierowane do określonych grup wiekowych i współuczestniczą w decyzjach mających wpływ na warunki życia i pracy klientów (Bańka i Trzeciak, 2017). Ważnym problemem praktycznym doradztwa jest ujawnianie stereotypów dotyczących pracy zawodowej (Strykowska, 2012; Mockało, 2015). Dominujące wyobrażenia o charakterystycznych dla danego etapu życia zdarzeniach nie zawsze są konstruowane na podstawie zweryfikowanych i potwierdzonych informacji a niekiedy stanowią wyraz nietrafnych przekonań i stereotypów (Strykowska, 1992). Niektóre z takich stereotypów tracą na znaczeniu w sposób niejako samoistny, ale są i takie, które nadal kształtują relacje i postawy międzyludzkie. Istnieją także zróżnicowane opinie dotyczące tego, kiedy najkorzystniej jest podjąć pracę zawodową a także jakie wykształcenie uzyskać, by gwarantowało ono stabilność zatrudnienia. Etap rozwoju

w którym podejmuje się często pierwszą pracę nazywany jest obecnie wylaniająca się dorosłością.

W perspektywie psychologii rozwoju (Brzezińska, 2000) konsekwencje procesu tranzycji z młodości do dorosłości mają szczególne znaczenie, chociaż proces tranzycji występuje również między innymi etapami rozwoju człowieka, takimi jak niemowlęstwo i dzieciństwo, dorosłość i późna dorosłość (Hauziński, 2015, 2017; Szarota, 2015). Dla każdego z wyróżnionych okresów rozwojowych wyróżniono główne zadania, które stanowiły o ich odrębności. W przypadku młodzieży i młodych dorosłych jednym z najważniejszych zadań jest uformowanie tożsamości ułatwiającej realizację zadań dorosłości w obszarach relacji społecznych, przyjaźni i związków intymnych a także w obszarze edukacji i pracy zawodowej (Marianowska, 2013). Brzezińska (2000, s. 278-279) przedstawiła syntetyczny ogląd treści zadań służących demarkacji etapów życia w koncepcjach rozwoju Freuda, Eriksona, Piageta, Kohlberga, Labouvie-Vief, Selmana i Debesse'a. Etapy te jawią się jako wyróżnione przez główne zmiany rozwojowe jakie się dokonują w określonych latach życia.

Wylaniająca się dorosłość charakteryzuje szereg nowych z perspektywy podmiotu możliwości i zarazem zadań psychospołecznych (Arnett, 2000; Arnett i Tanner, 2005). Są nimi możliwość zatrudnienia na podstawie umowy o pracę, a także możliwość zawarcia związku małżeńskiego, głosowania w wyborach, posiadania broni palnej, uzyskania prawa jazdy, samodzielnego podróżowania za granicę czy legalnego stosowania niektórych używek. W tym okresie osoba uzyskuje niezależność od władzy rodzicielskiej. Z perspektywy psychologii rozwoju okres wylaniającej się dorosłości (Arnett, 2000, 2004) poddawany jest dyskusji zarówno jako nowy etap rozwoju człowieka ujęty w ramy czasowe pomiędzy 18 a 25 rokiem życia, jak i jako okres różniący się od innych określonymi procesami kształtowania się tożsamości i dominującymi mechanizmami regulacyjnymi. W litera-

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Aleksander Hauziński, Instytut Psychologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Szamarzewskiego 89, 60-685 Poznań. hauzinski@amu.edu.pl

turze psychologicznej okres ten nazywany jest również młodością w wieku przejściowym (*transition age youth*) lub opóźnioną dorosłością (*delayed adulthood, late adolescence*) a prowadzone badania koncentrują się wokół zagadnień własnej determinacji w realizacji zadań życiowych, zaburzeń emocjonalnych oraz strategii niesienia pomocy osobom z różnymi postaciami niepełnosprawności (Marcia, 1966; Pierson i wsp., 2008; Pottick i wsp., 2008; Johnson i wsp., 2011). Dorosłość analizować można z perspektywy zobiektywizowanej, jako realizację wymagań i reguł życia społecznego, jak i z perspektywy indywidualnej. Wówczas używany jest termin poczucie dorosłości, zarówno jako składnik obrazu własnej osoby, jak i jako rodzaj osobistego osiągnięcia, np. zachowałem się jak osoba dorosła.

Wybór zawodu i podjęcie pracy mają olbrzymie znaczenie w zapewnieniu osobie właściwych warunków i możliwości sprzyjających realizacji zadań w okresie dorosłości (Bańka i Trzeciak, 2017). Związki między poczuciem dorosłości i wymiarami rozwoju tożsamości nabierają szczególnego znaczenia w sytuacji tranzycji z systemu edukacji na rynek pracy. Dorosłość stanowi określony etap rozwoju psychospołecznego osoby i przyjmuje się, że następuje on po okresie adolescencji i obejmuje większą część biegu życia, aż do etapu starości. Takie ujęcie rozwoju człowieka charakteryzuje się stosunkowo precyzyjnym odniesieniem do ram czasowych. Powoduje to, że zmiany zachowania bądź podejmowanie określonych ról oczekiwane są w określonym czasie w przestrzeni życia. Punktualność realizacji określonych zadań ma swoje biologiczne i społeczne uwarunkowania. Przyjmuje się, że etapy rozwoju, jak np. w teorii Eriksona (1959; 1968), są wzajemnie od siebie zależne i stanowią stabilne trajektorie rozwoju w obrębie których w wymiarze jednostkowym dochodzić może do zjawiska dyskontynuacji i dezorganizacji (dyfuzji). Zjawiska te, podobnie jak sukcesy i osiągnięcia stanowią punkty zwrotne w procesie rozwoju i kształtowania się tożsamości wynikając w pewien sposób z etapów poprzednich i wpływając na następne (Erikson, 1959). Kryzys lub zaangażowanie w realizację zadań życiowych szczególnie uwidacznia się w obszarach wyborów i decyzji zawodowych oraz ideologii politycznych i religii (Marcia, 1966). Marcia (1966) w teorii statusów tożsamości wskazał, że podstawą kształtowania się tożsamości gwarantującej poczucie ciągłości i stabilności rozwoju są mechanizmy związane z działaniami orientacyjno-poszukiwawczymi (eksploracją) i następującymi po nich działaniami podejmowania decyzji oraz brania za nie odpowiedzialności (podejmowaniem zobowiązań). Istotnym warunkiem kształtowania się określonych statusów tożsamości jest przeżywanie przez osobę stresu a także stopień podporządkowania się autorytarnym i konwencjonalnym regułom życia. Czynniki te mają niekiedy związek z samooceną i trafnością obrazu własnej osobowości (Marcia, 1966, s. 552). Wskazywał on na cztery główne statusy tożsamości czyli tożsamość osiągniętą, moratoryjną, wykluczającą i rozproszoną. Wskazał również na istnienie szeregu in-

nych, niezidentyfikowanych kategorii tożsamości (Marcia, 1966, s. 555). Badania dotyczące statusów tożsamości oraz indywidualnych stylów radzenia sobie z psychospołecznymi zadaniami związanymi z kształtowaniem tożsamości prowadzone są również współcześnie (Marcia i wsp., 2012) ze szczególnym podkreśleniem znaczenia jakie dla kształtowania się osobowości ma tożsamość w wymiarze strukturalnym, fenomenologicznym i behawioralnym.

Procesem psychologicznym istotnie związanym z osiągnięciem statusu osoby dorosłej jest formowanie się tożsamości (Erikson, 1959, 2004, 2012). Procesy eksploracji i podejmowania zobowiązań leżące u podłoża kształtowania tożsamości przyjmują różne formy (Luyckx, Goossens i Soenens, 2006) jak wspomniana tożsamość osiągnięta albo rozproszona. Formy te są uwarunkowane tworzeniem systemu zobowiązań tożsamościowych a następnie ustosunkowaniem się do podjętych zobowiązań. Jednostka podejmując działania orientacyjne i poszukiwawcze stara się określić zakres możliwości i dostępność celów. Aktywność eksploracyjna może dotyczyć własnej osoby (eksploracja w głąb) jak i własnego otoczenia (eksploracja wszerej). Aktywność eksploracyjną przerywa podjęcie wyboru traktowane jako podjęcie zobowiązania a następnie ocena tego zobowiązania. Luyckx i wsp. (2008) wyróżnili ponadto dezadaptacyjną postać eksploracji, nazywaną eksploracją ruminacyjną. Jest ona związana z częstym powracaniem do tych samych, nieprzynoszących spodziewanych efektów zachowań, z zamartwianiem się oraz z natrętnymi myślami, które powracają w sposób uporczywy i dotyczą spraw niezrealizowanych.

WYŁANIAJĄCA SIĘ DOROSŁOŚĆ JAKO PROCES KONTESKTUALIZACJI ROZWOJU

Tożsamość osoby zarówno w perspektywie codzienności jak i biegu całego życia osoby jest przedmiotem analiz w wymiarze indywidualnym oraz społecznym. Prowadzone są liczne badania i debaty na temat tożsamości a na hasło *social and individual (self) identity* tylko przeglądarka Google znajduje 3 120 000 wyników. Hogg oraz Terry i White (1995) skonfrontowali teorie tożsamości społecznej i indywidualnej i wskazali, że między tymi ujęciami nadal istnieją zasadnicze rozbieżności, wynikające z dynamicznych relacji pomiędzy tożsamością ujmowaną jako self a tożsamością społeczną, uformowaną przez złożone mechanizmy i struktury społeczne.

Grzelak i Jarymowicz (2000) podkreślają, że psychologowie tożsamości stawiają pytania o to, dlaczego ludzie poszukują informacji na swój temat, od czego zależy stopień ich dociekliwości, skąd czerpią wiedzę o własnej osobie, od czego zależy zakres ich wglądu. Stąd ważne jest wyróżnienie atrybutów umożliwiających identyfikowanie osoby, szczególnie jej atrybutów specyficznych. W sytuacji znaczących zmian i przełomów życiowych osoba może przeżywać kryzys tożsamościowy. O ile struktura Ja jest w pewnym zakresie niedostępna samopoznaniu, o tyle tożsamość charakteryzuje znaczący związek z samowiedzą (Grzelak i Jarymowicz, 2000).

Poczucie tożsamości i potrzeba potwierdzania stałości tożsamości własnej w zmieniających się warunkach otoczenia były przez psychologów traktowane jako kluczowe właściwości jednostki a zmiany tożsamości i jej rozwój wymagały spełnienia szeregu warunków (Bańka, 2007; Erikson, 1959, 2004; Tomaszewski, 1976). Stwierdzono, że młodzi ludzie nie tylko eksperymentują z tożsamością i podejmują różne role społeczne ale także marzą i fantazjują. Kreowanie przez młodzież abstrakcyjnych wyobrażeń bądź map poznawczych ujmujących osobę w nowych kontekstach, jak ma to miejsce wówczas gdy jednostka precyzuje odległe cele działań, jest ważnym działaniem umożliwiającym przetrwanie i kształtującym tożsamość. Hauziński (2017) przeprowadził badania m.in. cenionych przez studentów wartości z uwagi na które oceniają się oni jako podobni bądź różni od innych ludzi w swoim otoczeniu. Okazało się, że wybór kraju emigracji w dużym stopniu zależy od szacowanego podobieństwa wartości cenionych przez studentów do wartości cenionych przez wyobrażanych sobie przez nich mieszkańców wybranego kraju emigracji (Hauziński, 2017).

Zagadnienie tożsamości zarówno z perspektywy praktyki codziennego życia, jak i teorii nasuwa szereg pytań. Z perspektywy filozofii Skarga zauważa, że być może tożsamości w ogóle nie ma. „Tożsamość jest problemem, nie mamy pewności czy nie stanowi ona w ogóle iluzji. Nie wiemy także dobrze, jak ją rozumieć, co to właściwie znaczy to bycie sobą, dlaczego owej sobości szukamy, czy jest ona dla nas jakąś wartością, a jeżeli tak, to dlaczego” (Skarga, 1997, s. 168). Z kolei z perspektywy socjologii Bokszański (2010) analizując koncepcję społeczeństwa późnej nowoczesności Giddensa wskazał na nasilające się rozdzielenie czasu i przestrzeni w funkcjonowaniu grup społecznych i na uniezależnienie ich funkcjonowania od kontekstu oraz realiów.

Z perspektywy psychologii zmiany dotyczące kształtowania się tożsamości omawiali Kowalik (2015) oraz Bańka (2018). Kowalik zwrócił uwagę na procesy uniformizacji życia i zachowania się ludzi skutkujące powstawaniem homogenicznych wspólnot. Wspólnoty te poddane oddziaływaniom procesów globalizacyjnych łatwiej ulegają procesom dezorganizacji co skutkuje degradacją ich członków i upowszechnionym poczuciem osamotnienia i bezradności w warunkach silnej rywalizacji. Uniformizacja stylu życia przyczynia się do rozmycia jednostkowych tożsamości na rzecz ich form zbiorowych i skutkuje wzrostem przekonania o tym, że wszyscy mają równe szanse. Powoduje to na przykład osłabienie znaczenia indywidualnych uzasadnień potknięć czy porażek. W kontekście degradacji kultury i ładu społecznego Kowalik (2015) przedstawia konsekwencje wpływu globalizacji na egzystencję jednostki. Skutki globalizacji ujawniają się tym, że w globalnym świecie człowiek uzyskuje dokładne, bezpośrednie i ujednoczone informacje o rezultatach swojej działalności. W związku z tym podejmowane działania nie dostarczają informacji zwrotnych wpływających na długofalowe działania jednostki i decydujących o przebiegu życia a ludzie pozbawieni są

możliwości kształtowania takiego nastawienia percepcyjnego, które dawałoby poczucie stabilizacji i niezależności wobec wpływów zewnętrznych. Informacje zwrotne dotyczą aktualnej sytuacji. Na skutek dekontekstualizacji działań następuje utrata poczucia indywidualności a w wyniku braku właściwych punktów odniesienia człowiek przyjmuje postawę autoeksploatacji. Procesy globalizacji nasilone w społeczeństwach zachodnich powodują wzrost działań sprzyjających rozwojowi własnemu z jednoczesnym osłabieniem roli rodziny jako wyznacznika pozycji społecznej a także spadek dzietności. Kowalik (2015) zwraca uwagę, że takie zjawiska jednostkowe, jak tranzycje do pracy i dorosłości a także zmiany w modelach karier życiowych mogą przekształcać się w problemy społeczne, które wymagają interwencji na poziomie społeczności. Jednak globalny ład społeczny nie sprzyja podejmowaniu działań na poziomie grup lokalnych, gdyż są one raczej zbiorem nieskonsolidowanych jednostek.

Kowalik (2015) zauważa, że kontekst społeczny to układ warunków zewnętrznych działania człowieka, które umożliwiają mu z pewnym opóźnieniem uzyskać informację o skutkach działania a następnie stworzyć sobie obraz działania i możliwości jego powtórzenia w przyszłości. W takim rozumieniu kontekst jako zbiór informacji z otoczenia pozwala jednostce zrozumieć swoje położenie i znaczenie działań. Kontekst wykracza poza teraźniejszość i obejmuje swoim zasięgiem również przyszłość, wykraczając poza jednostkową perspektywę umożliwia rozpatrywanie w jego ramach działania wielu ludzi. Jeżeli działania mogą być interpretowane w warunkach kontekstu, np. ekonomicznego, kulturowego, edukacyjnego, politycznego, technicznego czy biograficznego to takiej możliwości zaprzecza dekontekstualizacja. Kowalik (2015) podkreślał, że kontekstualizacja działania ułatwia dostrzeżenie związków pomiędzy owym działaniem a jego odległymi skutkami. W obecnych warunkach przemian globalizacyjnych jednostka często podejmuje działania jedynie reaktywne, na bieżąco realizując napotkane wymagania. W perspektywie społecznej nierzadko grupy lub całe społeczności poddane są konieczności działania nie przynoszącego informacji zwrotnej w odległym czasie. Na zjawisko to zwrócił uwagę Bańka (2018) analizując procesy globalizacji ich społeczne i indywidualne konsekwencje.

Bańka (2018) wskazuje, że nowej sytuacji pogoni za nową wiedzą oraz skutecznością działania, w społeczeństwie wiedzy zarysowują się istotne różnice indywidualne w strategiach przystosowawczych ludzi. Innymi słowy, wdrukowana w istotę człowieczeństwa psychologia różnic indywidualnych, uwidaczniająca się w sferze genetycznej, zasobów personalnych, zasobów psychicznych i każdego innych cech zaczyna dawać o sobie znać w strategiach przystosowania do rzeczywistości „3N”, a więc nieciągłości, nieprzewidywalności i niestabilności. Przyspieszanie tempa i permanentna zmiana jako immanentna cecha społeczeństwa wiedzy rugują tradycję pełniącą dotychczas w cywilizacji funkcję parasola ochronnego przed negatywnymi konsekwen-

cjami postępu. Właśnie nieciągłość jest po globalizacji i transkultuacji najważniejszą cechą współczesnych modeli życia (Bańka, 2018, s. 389). W związku z koniecznością przystosowania się do nieciągłości jako cechy współczesności jednostka z konieczności bądź z wyboru dokonuje częstych zmian tożsamości. Ponieważ dyskontynuacja powoduje, że życie staje się łańcuchem niepowiązanych ze sobą chwil, nasilają się zjawiska zawieszania się znaczeń, wstrzymywania zdarzeń oraz pojawiają się nowe zapory rozwoju. W związku z tymi zmianami Bańka (2018) podejmuje analizę dwóch sposobów identyfikacji i kontynuacji tożsamości indywidualnej i zbiorowej. Pierwszym jest identyfikacja i kontynuacja referencyjna. Wynika ona z wiedzy jednostek o przeszłości miejsca ich codziennego bytowania i budowana jest poprzez samoocenę w relacji do miejsca. Drugim jest identyfikacja i kontynuacja kongruencyjna. Polega ona na identyfikacji i kontynuacji tożsamości poprzez zgodność z celami życia i schematami własnej osoby lub grupy społecznej.

Bańka (2018, s. 390-391) wobec istniejących trudności ze wskazaniem i wyborem funkcjonalnej postaci kontynuowania tożsamości podkreśla, że pewną szansą stabilizacji i równowagi w biegu życia jednostek i społeczeństw są wielkie wizje. Wielkie wizje będące planem mentalnym nie stwarzają zapór dla zmian a jednocześnie wprowadzają inercję stwarzającą szansę na wzrost poczucia stabilności. W warunkach dominującej współcześnie dyskontynuacji jednostka może rozwijać się i kształtować tożsamość poprzez jej nieustanną zmianę. Taki model przystosowania tożsamości do dyskontynuacji wiąże się w społeczeństwie wiedzy z destrukcyjnym oddziaływaniem nieciągłości na sferę emocjonalną, mentalną i behawioralną. Wiąże się to z tym, iż proponowanym antidotum ery informacyjnej na radzenie sobie z tempem zmian jest przyspieszenie działania, w tym szybkiej zmiany samego siebie. Problem jednak w tym, że część ludzi z powodów psychologicznych, ale i obiektywnych uwarunkowań nie nadąża za zmianami otoczenia i ze zmianami siebie, co w efekcie tworzy stany psychiczne uniemożliwiające odkrywanie tożsamości prawdziwej i sensu życia. Utrata znaczeń życia lub nawet tylko częściowe zerwanie ich ciągłości stawiają jednostkę i grupy ludzkie w sytuacji braku jasności celów działania, bez czego nie ma żadnej mocy sprawczej. Utrata ciągłości znaczeń życia działa destrukcyjnie na sferę psychiczną poprzez wyzwalać automatyzmów zachowania i dekonstrukcję stanów mentalnych do poziomu defensywnych operacji poznawczych (Bańka, 2018). Model rozwoju jednostek funkcjonujących w pozytywnym cyklu nastawienia na dyskontynuację traktuje wszelką zmianę nie jako zapowiedź katastrofy i beznadziei, ale jako wyzwanie i szansę na sukces. Osoby reagujące pozytywnie na dyskontynuację wiedzy zawdzięczają przekuwaniu zachodzących zmian w ich otoczeniu szczególnej cesze charakteru, jaką jest pasja. Pasja jest to stan psychiczny opanowania celami i aktywnościami, które w percepcji jednostki są uznawane za szczególnie dla niej ważne, za przynoszące szczególne rodzaje zadowolenia, jak też dające szczególne

podstawy do wartościowania samej siebie. Bańka (2016) wskazuje, że pasja jest silną inklinacją do działań, które ludzie lubią, uważają za ważne, i w które chcą i są gotowi inwestować energię psychiczną. Ludzie w codziennych działaniach poszukują i odkrywają aktywności, które przynoszą im owe specjalne efekty psychiczne, jakie składają się na pasję, ale co więcej, proces poszukiwania i odkrywania celów zdolnych opanować nimi jest równocześnie procesem kształtowania pasji. W tym znaczeniu pasja jako zjawisko odkrywania, poszukiwania i kształtowania entuzjazmu do działania jest istotnym źródłem siły sprawczej człowieka, silnie związanym ze zjawiskiem określanym mianem powołania. Proaktywność jako intencjonalnie uruchamiane przez jednostkę działania w czasie rzeczywistym bez konkretnej intencji implementacji celu tu i teraz, jest zdolnością nie tylko zmieniania siebie, ale także inicjowania zmian w środowisku życia przez wymuszanie na nim reguł funkcjonowania zgodnych z potrzebami i intencjami jednostki. W tym znaczeniu proaktywność jako wyprzedzające umacnianie mocy sprawczej jest nie tylko na antypodach postawy bierności i apatii, ale także reaktywności. Działania proaktywne są więc częścią długotrwałego przystosowania uprzedzającego do nieprzewidywalnych obiektywnie, ale wyczuwalnych subiektywnie potencjalnych zagrożeń i niekorzystnych obrotów zdarzeń (Bańka, 2016).

PROCES TRANZYCJI Z EDUKACJI DO PRACY JAKO JEDEN Z RYTUAŁÓW PRZEJŚCIA W DOROSŁOŚĆ

W dawnych społeczeństwach plemiennych bądź agrarnych rytuały przejścia obejmowały kolejno następujące etapy: separacji od grupy dotychczasowej, etap przejściowy oraz etap włączenia i integracji w nowej grupie (Genep, 2006). Te trzy fazy rytuału przejścia różnią się w zależności od znaczenia docelowej grupy odniesienia do której stara się dołączyć nowicjusz. Znajdowanie się pomiędzy grupami, w fazie liminalnej powoduje, że osoba staje się kimś niewidzialnym, anonimowym dla tych grup (Dajczer, 1984). Owo niedookreślenie w pewien sposób uwalnia od wymagań stawianych przed członkami tych grup. W psychologii sytuację takiego niedookreślenia roli i uwolnienia od zobowiązań nazywa się w tradycji psychoanalitycznej moratorium (Erikson, 1959) co oznacza możliwość poszukiwania odpowiedzi na najważniejsze pytania danego etapu życia. Na przykład w okresie dojrzewania, moratorium umożliwia eksperymentowanie z własną tożsamością ułatwiające wyjście z zamętu tożsamościowego. Proces transycji ma miejsce w realiach otaczającego jednostkę świata i w takim znaczeniu ma charakter ekologiczny. System społeczny stanowiący jeden ze składników ekosystemu charakteryzują bariery i szanse rozwoju tożsamości jednostki. Współczesne ujęcia procesu kształtowania się tożsamości, szczególnie z perspektywy psychologicznej, uwypuklają znaczenie potencjału jednostki, jej zdolności i talentów oraz całego spektrum zasobów psychicznych i postaw (Hauziński, 2012, 2013).

Genep (2006) wskazywał, że bieg życia obejmuje szereg tranzycji osobowych polegających na uczestnictwie i podejmowaniu aktywności w kolejnych, nowych grupach społecznych. Autor ten odróżniał proces tranzycji, jako okres obejmujący zmiany, od etapów stabilnego realizowania określonych zadań. Na przykład kończący studia uczestniczą w uczelnianym absolutorium, by unaocznic spełnienie warunków opuszczenia grupy studenckiej a następnie poszukując pracy, wysyłają listy motywacyjne i uczestniczą w procedurach selekcji kandydatów. Podejmują zatem starania o zostanie członkiem nowej grupy społecznej. Każda nowa grupa jest ważnym ośrodkiem specyficznej aktywności i nakłada na nowego członka wymóg spełnienia oczekiwań związanych z rytuałem przejścia oraz wymóg asymilacji uznanych przez nią reguł, zasad, wartości. Rytuał przyjęcia do grupy wymaga uczestnictwa w ceremonii inicjacyjnej, ślubowaniu bądź przysiędze. Czasem wystarcza podpisanie umowy i podjęcie się realizacji nowych zadań. W świecie zachodnim nasila się proces odchodzenia od rytualnych form wchodzenia w dorosłość. Dawniej np. mężczyźni obowiązywała służba wojskowa której odbycie nierzadko stanowiło warunek podjęcia się zadań dorosłości. Obserwuje się zanik rytuałów inicjacyjnych rozpoczynających i kończących proces tranzycji z jednego etapu życia do kolejnego, a także wydłużanie się okresów moratorium i pojawienie się oraz usankcjonowanie subiektywnych kryteriów osiągnięcia statusu osoby dorosłej. W krajach kultury zachodniej zanika dotychczasowa jednoznaczność kryteriów, których spełnienie oznaczałoby definitywną przynależność do świata dorosłych. Zmiany stylu życia powodują, że dorośli nie tylko się doksztalcają ale na przestrzeni życia kilkakrotnie podejmują edukację zawodową. Zmiana ta niesie poważne konsekwencje gdyż wymaga dostosowania stylu życia do rytmu nauki co jest zadaniem rozwojowym bardziej właściwym dla dzieci i młodzieży. Podobne zmiany dotyczą zawierania związków małżeńskich, które nierzadko zawierane są albo kilkakrotnie albo wcale. Ponowne związki jako coraz częstsze zjawisko współwystępują ze wzrastającą liczbą rozwodów. Skutkuje to koniecznością znajdowania nowych form stabilizacji sytuacji społecznej osoby dorosłej. Zmiany miejsca pracy i coraz częstsze zmiany zawodu sprzyjają poczuciu braku stabilizacji społecznej i psychicznej własnej sytuacji.

O ile tożsamość stanowiła kiedyś potwierdzenie stałości charakteru osoby i trwałości jej samowiedzy, które wspierane były przez dziedzictwo przeszłości (Paleczny, 2008) o tyle obecnie tożsamość jest ujmowana jako projekt, bądź zadanie, stojące przed jednostką (Bańka i Trzeciak, 2017; Bańka, 2018). Przyjmuje się nawet, że jednostka może kształtować swoją tożsamość niemal dowolnie, zależnie od własnych możliwości i potrzeb. Jednak ta pozorna dowolność indywidualnych projektów tożsamościowych napotyka na utrwalone społecznie wymagania stawiane osobom dorosłym. Wymaganiami społecznymi są podjęcie pracy zawodowej, założenie rodziny i rodzicielstwo, posiadanie kręgu znajomych a nawet określony

styl życia. Wymagania te, to nie tylko uwewnętrznione przekonania ludzi na temat określonych powinności, to także szereg konsekwencji prawnych związanych z decyzjami podejmowanymi w okresie dorosłości. Na przykład w niektórych krajach UE dorośli bezdzietni płacą wyższy podatek dochodowy niż osoby posiadające dzieci. Popularne są w UE programy wspierające zakładanie rodzin a także szeroka pomoc socjalna dla rodzin bądź matek z małymi dziećmi. Jest tak dlatego, że tożsamość osoby obejmuje tożsamość indywidualną i tożsamość społeczną kształtowaną warunkami współzależności społecznej i społecznej partycypacji (Bańka, 2018).

Tranzycja rozwojowa z okresu młodości w dorosłość ma duże znaczenie w kształtowaniu biegu całego życia osoby. Dorosłość jest etapem życia następującym po okresie dzieciństwa i młodości a bycie dorosłym zapewnia jednostce szereg praw i możliwości oraz obowiązków i powinności. Dorosłość to okres podejmowania nowych ról społecznych, zawarcia związku małżeńskiego, prokreacji, podjęcia pracy zawodowej itp. Jednak poczucie dorosłości, jako zjawisko indywidualne i subiektywne (Bańka, 2007, 2017; Wysocka, 2013) jest współzależne od kształtowania się tożsamości osoby. Lipska i Zagórska (2011) wskazują, że dostrzegalne jest podobieństwo pewnych elementów procesów tranzycji na poziomie porównań międzykulturowych a szczególnie widoczne jest to w kompozycjach obrzędów przejścia z okresu dzieciństwa w dorosłość, czyli w inicjacjach dojrzałościowych. Inicjacja w dojrzałość to wejście w dorosłe życie, którego istotą są „powtórne narodziny” rozumiane jako egzystencjalna przemiana kandydata, stanowiąca przejście do nowego sposobu istnienia, do stania się innym (Eliade, 1997). Próby inicjacyjne mają charakter testów na męstwo, na wytrzymałość i często mają charakter religijny. Ich przejście stanowi warunek akceptacji przez grupę jej członka w jego nowej roli, w zasadzie staje się on osobą o nowej tożsamości. Proces tranzycji ma charakter inicjacyjny wówczas, gdy wymaga zerwania z dotychczasowym statusem i podjęcia się realizacji nowej roli, świadczącej o nowym statusie. W ten sposób może dokonać się zmiana obrazu własnej osoby, polegająca na integracji nowych składników tożsamości osobistej. Tożsamość osobista jako stosunkowo trwała struktura samowiedzy wymaga zarówno potwierdzania jak i przekształcania.

Badacze stwierdzają istnienie specyficznych modeli wchodzenia w dorosłość, charakterystycznych dla konkretnych krajów europejskich (Van de Velde, 2008). Według Erika Eriksona (1968) rozwiązanie kryzysu tożsamości jest możliwe albo przez rytualne włączenie albo przez moratoryjne odroczenie. To pierwsze ma miejsce współcześnie w tych społecznościach, gdzie kryzys tożsamości związany z przejściem z dzieciństwa w dorosłość jest rozwiązywany poprzez rytuał inicjacyjny. Natomiast moratorium psychospołeczne jest czasem zawieszenia zobowiązań danym młodym ludziom po to, by mogli poszukiwać, eksperymentować, odkrywać, uformować własną tożsamość i przygotować się do podjęcia zadań dorosłości. Etap moratorium w krajach zachodnich wydłuża się i obecnie obejmuje oso-

by w wieku powyżej 21 lat, który według Eriksona miał być czasem granicznym. Wydłużenie czasu bycia pomiędzy młodością a dorosłością ma wiele przyczyn. Między innymi wydłużył się czas nauki, w tym nauki zawodu a także ujednotacza się w świecie zachodnim pewien styl życia właściwy dla osób uznawanych za znajdujące się w okresie wylaniającej się dorosłości. Odracanie zobowiązań partnerskich, rodzinnych i rodzicielskich oraz wydłużanie okresu przygotowania zawodowego przesuwają w czasie moment stania się dorosłym i poczucia bycia dorosłym. Znaczenie adaptacyjne wyodrębnienia się całego okresu wylaniającej się dorosłości jest w kulturze zachodniej znaczące, gdyż jest to okres kształtowania się indywidualnego stylu życia, który charakteryzują skrajne wymiary, takie jak twórcza indywidualność bądź konsumpcyjne naśladownictwo (Arnett, 2004, 2007). Należy zauważyć, że zadania stawiane dawniej przed wkraczającymi w dorosłość są obecnie realizowane przez ludzi w dowolnym wieku. Poczucie spełnienia lub frustracji w okresie starości nie mają miejsca w sytuacji ponownego rodzicielstwa, zmiany zawodu bądź miejsca zamieszkania przez osoby w podeszłym wieku.

Tranzycja z edukacji do pracy to pomost między bezpieczeństwem i uporządkowaniem jakie oferuje szkoła a ryzykiem w dorosłym życiu (Will, 1984). Tranzycja to proces w ramach którego podejmowane są skoordynowane działania wobec studenta kończącego studia. Nastawiony jest on na podnoszenie poziomu osiągnięć akademickich studenta i poprawę jego funkcjonowania w celu wspomaganego jego przejścia z systemu edukacji na rynek pracy (Coohey i wsp., 2011). Tranzycja z edukacji do pracy obejmuje następujące etapy: a) poszukiwania informacji o warunkach lokalnego rynku pracy i orientacji zawodowej; b) w sytuacji planowania kariery w wymiarze transnarodowym poszukiwania informacji o warunkach zatrudnienia na innych rynkach pracy; c) przegląd konkretnych ofert i możliwości zatrudnienia, niekiedy wraz z konsultacjami z innymi osobami; d) rozsyłanie podań i odbywanie spotkań; e) uczestnictwo w procesach rekrutacji i selekcji; f) podjęcie pracy, najczęściej na warunkach umowy na czas określony; g) ponowne poszukiwania lub decyzja o podjęciu stałego zatrudnienia w wybranej firmie. W sytuacji decyzji o wyjeździe i podjęciu pracy za granicą istnieje szereg wariantów procesu tranzycji, niemniej jego ogólna rama jest zbliżona do wyżej przedstawionego.

PROBLEM TEORETYCZNY I JEGO ZAŁOŻENIA

Ratajczak (2006) wskazała na specyfikę zmian polskiego rynku pracy i opisała główne konsekwencje transformacji, wyróżniając m.in. zmiany prawa pracy, upowszechnienie się elastycznych form zatrudnienia, znaczenie podmiotowej zaradności w karierze oraz nowe wzorce konsumpcji. Przebieg a nawet modele kariery są w znacznym zakresie wyznaczane warunkami środowiska np. krajowego rynku pracy. Na przykład migracja zarobkowa od przeszło 40. lat występuje w większości uprzemy-

słownych krajów świata a stopniowo jej uczestnikami stają się nie tylko mieszkańcy Europy (Irlandii, Włoch, Portugalii, Hiszpanii) ale Azji, Afryki i Ameryki Południowej. Jak zauważyli Massey i wsp. (1993) nawet w Japonii z powodów starzenia się społeczeństwa i wzrostu jego zamożności nasila się popyt na pracowników z krajów Azji i Ameryki Południowej. Zmiany na rynku pracy są również skutkiem kształtowania się społeczeństw informacyjnych i budowania w nich organizacji opartych na wiedzy. Są nimi placówki naukowe i badawcze, firmy świadczące usługi doradcze, pośrednictwa (np. prawnego) i szkoleniowe, oraz media, biurokracja, organizacje pożytku publicznego itp. Bańka (2002) twierdzi, że w organizacjach opartych na wiedzy istotnymi aktywami są właściwości niematerialne: cechy personelu, struktura wewnętrzna i struktura zewnętrzna. W artykule ukazującym współczesne uwarunkowania kariery zawodowej Bańka (2005) wymienia szereg zjawisk społecznych, ekonomicznych i politycznych które powodują, że klasyczny model kariery organizacyjnej uległ znaczącym zmianom. Wskazuje na takie zjawiska, jak globalizacja, transnacjonalizacja rynków pracy oraz akultuacja (Bańka, 2005).

Planowanie tranzycji z edukacji do pracy wymaga znacznego zaangażowania zasobów indywidualnych. Wyznaczenie sobie celów, podobnie jak ustalanie środków, sposobów i warunków działania stanowi część składową procesu planowania (Mądrzycki, 1996, s. 71). W procesie działania Mądrzycki (1996) wyróżnił trzy fazy: planowania (faza przygotowawcza), realizacji (faza wykonawcza) i ocena działania (faza końcowa). Planowanie obejmuje ustalenie sekwencji czynności prowadzących do celu, określenie środków, sposobów, warunków działania itp. Sformułowanie celu działania jest odpowiedzią na pytanie o to, co zamierzamy zrobić a operacjonalizacja celu zawiera odpowiedzi na pytania o czas realizacji celu ogólnego i jego celów podrzędnych, o środki realizacji oraz o warunki i sytuacje działania. Na przykład, w sytuacji planowania podjęcia zatrudnienia po ukończeniu nauki celem ogólnym może być podjęcie każdej pracy lub pracy zgodnej z wykształceniem albo zapewniającej wysokie wynagrodzenie. Decyzja dotycząca wyboru celu jest funkcją jego wartości ze względu na możliwości zaspokojenia potrzeb oraz prawdopodobieństwa realizacji tego celu. Mądrzycki (1996) omówił aspekt instrumentalny planów w odniesieniu do osobowości. Pojęcie instrumentalnych składników osobowości jest szersze, niż pojęcie składników wykonawczych, te pierwsze obejmują bowiem dyspozycje i procesy percepcyjne, intelektualne i wykonawcze. Uczestniczą one nie tylko w realizacji planów lecz także w ich tworzeniu. Zalicza się do nich zdolności wrodzone i nabyte, takie jak psychomotoryczne, percepcyjne i intelektualne oraz nawyki i umiejętności. Planowanie wymaga poznania i zdefiniowania warunków w jakich wyznaczone cele będą realizowane.

Na rozumienie okresu młodości, w wielu obszarach nauki, znaczący wpływ miały badania amerykańskie. Joseph Kett (1977) z perspektywy historii Stanów

Zjednoczonych przedstawił w pracy Rites of Passage zmiany postaw społeczeństwa amerykańskiego wobec okresu adolescencji i sformułował trzy główne tezy. Po pierwsze, w okresie kształtowania się państwowości przebieg okresu adolescencji był znacznie zróżnicowany w zależności od zamieszkiwania w określonym regionie kraju. W obrębie samych regionów doświadczenia dorastania były kształtowane przez płeć, rasę oraz status socjoekonomiczny rodziny. Okazało się, że region zamieszkania, klasa społeczna, płeć i rasa w specyficzny sposób kształtowały różne „rodzaje adolescencji”. Po drugie, w XIX wieku o okresie adolescencji wiedziano stosunkowo niewiele, dlatego autorzy literatury popularnej, kaznodzieje oraz prasa z zaangażowaniem opisywali ten okres, kreując się na reprezentantów młodzieży i zwracając uwagę na zagadnienia związane z własną działalnością. Często młodzież przedstawiano jako grupę zagrażającą swym stylem życia moralności mieszkańców miast. Po trzecie, pod koniec XIX wieku, gdy badania okresu adolescencji osiągnęły zaawansowany poziom przedstawiano młodzież jako nie dbającą o higienę (początki XX wieku), zbuntowaną (przełom XX wieku) a następnie jako społecznie niedojrzałą i nieprzestrzegającą norm i wartości (w końcu XX wieku). Obecnie o młodzieży amerykańskiej pisze się jako o narcystycznej i niezdolnej do osiągnięcia dorosłości (Côté, 2000). Kett (1977) twierdzi, że powodu zróżnicowania doświadczeń i przeżyć adolescentów, istniejące teorie rozwoju nie opiszą i nie wyjaśnią całości tych procesów. Chociaż są budowane na podstawie rzetelnych badań, często ich autorzy obudowują je osobistymi zainteresowaniami i wartościami moralnymi (Kett, 1977).

Shanahan i Longest (2009) podkreślają, że badania adolescentów i młodych dorosłych są prowadzone są w kontekście wpływowych „wielkich narracji”, teorii psychologicznych akcentujących zmiany biografii podmiotu jako wynikające z przechodzenia przez uniwersalne etapy, jak ma to miejsce w teoriach Eriksona, Arnett, Gottfredson i innych. Na przykład Erikson (1968) dowodził, że każdy człowiek przechodzi przez szereg poziomów kształtowania się tożsamości. Poziomy te wynikają z kulturowych wymagań otoczenia społecznego i kształtują przebieg rozwoju. Ja. Z kolei Arnett (2000, 2004) przedstawił teorię wylaniającej się dorosłości, stanowiącą podstawę dla zmiany istniejących modeli rozwoju człowieka. Osoby w tej fazie charakteryzuje relatywna niezależność od zadań normatywnie związanych z wiekiem, eksperymentowanie z rolami społecznymi, oraz małe znaczenie przykładane do bliskich związków z wybranym partnerem i niski poziom zaangażowania organizacyjnego. W związku z tym młodzi dorośli wyznaczają własne kryteria osiągania dojrzałości, jak podejmowanie samodzielnych decyzji w odróżnieniu od dotychczas uznawanych za markery dorosłości zadań, jakimi są ukończenie szkoły, związanie się z wybraną ścieżką kariery, opuszczenie domu, małżeństwo bądź rodzicielstwo.

Savickas (1985) podkreślał, że z wielu tranzycji rozwojowych (developmental transitions) podjęcie zatrudnienia i realizacja zadań nowej roli w nowym systemie środowiska w znacznym zakresie kształtuje tożsamość osobistą. Podjęcie zatrudnienia to coraz częściej nie jednorazowy akt decyzyjny, ale proces wielokrotnych prób i poszukiwania własnego miejsca na rynku pracy, co również badaczom utrudnia proces opisu jednostki (Savickas, 1985). Ratajczak (2006) i Bańka (2005) podkreślali, że mobilność zawodowa w skali unijnych rynków pracy utrudnia precyzyjne planowanie kariery życiowej. Bańka (2005) spośród ważniejszych zmian w przebiegu kariery zawodowej wskazał: a) wydłużenie się przeciętnego okresu nauki i w związku z tym opóźnienie momentu przejścia z systemu edukacji na rynek pracy; b) wzrost złożoności sposobów zdobywania pierwszych doświadczeń zawodowych; c) późniejsze podejmowanie przez młodych dorosłych ról społecznych typowych dla pełni dorosłości; d) wzrost znaczenia dojrzałości zawodowej. Zmiany warunków realizacji karier prowadzą do wzrostu znaczenia zdolności zatrudnieniowej czyli zawodowych kompetencji jednostki w zakresie konkurowania na rynku pracy. Zdolność zatrudnieniowa (Bynner, 1998; Bańka, 2005) ujmowana jest zarówno w kategoriach subiektywnych możliwości osoby, jak i obiektywnej wartości posiadanych kwalifikacji konfrontowanych z wymaganiami rynku pracy i stawianymi przed kandydatami na określone stanowisko.

Bańka (2005, 2018) podkreśla, że proces przejścia z systemu edukacji do życia zawodowego rozciąga się na cały cykl życia jednostki i staje się stałym elementem paradygmatu kariery zawodowej i rozwoju osoby w okresie dorosłości. Jest to powtarzalny cykl tranzycji z pozycji osoby bezrobotnej do zatrudnienia, z jednej roli społecznej w kolejną. W tym kontekście Bańka (2005, 2018) przedstawia koncepcję osobistego kapitału kariery i precyzuje podstawowe jego formy, definiuje i podaje genezę wymienionych terminów, są to m.in. kapitał finansowy, fizyczny, ludzki, kulturowy, społeczny edukacyjny, reputacji, personalny, doświadczenia i kariery (kompetencje). Wyróżnione formy kapitału kariery podlegają akumulacji, amortyzacji (zużyciu), transformacji (jak zamiana kapitału edukacji na kapitał finansowy itp.). Bańka (2005; 2018) opisuje możliwości podmiotowego zarządzania kapitałem kariery oraz sytuacyjne uwarunkowania jego wartości. Wartość kapitału kariery wyraża osobiste portfolio kariery, czyli zbiór inwestycji w kapitał kariery w odniesieniu do planów rozwoju zawodowego, osobistego, społecznego itd. Inwestycje mogą mieć charakter strategii krótkoterminowych i długoterminowych. Można założyć, że świadome kreowanie portfolio kariery jest formą podmiotowego kształtowania tożsamości (Bańka, 2005).

Côté (2002) przedstawił model kapitału tożsamości (the identity capital model) a przejście do dorosłości opisał jako rozwijanie i indywidualizowanie projektów życiowych. Według Côté (2002) indywidualizacja projek-

tów życiowych jest możliwa do osiągnięcia dzięki auto-refleksji, stworzeniu obrazu celów i preferencji a także dbałości o niezależność własnych decyzji. W takiej sytuacji czynniki podmiotowe mogą nadać karierze życiowej styl indywidualny, niezdeteminowany wpływem otoczenia. Indywidualizacja projektów kariery uwrażliwia podmiot na rolę własnych zasobów i odpowiedzialność za przebieg projektów życiowych. Projekty życiowe lokował Côté (2002) na kontinuum od ich schematycznej indywidualizacji czyli pasywnej akceptacji masowych wzorców konsumpcji i masowej oferty edukacyjnej po indywidualizację rozwojową, wyrażającą się aktywnym i planowym podejściem do rozwoju osobistego we wspólnocie dorosłych. Model kapitału tożsamości (Côté, 2002) w realiach rynku pracy ukazuje znaczenie osobistych dążeń do osiągania przewagi nad innymi. Osiąganie przewagi w rywalizacji o pozycję na rynku pracy i pozycję w społeczeństwie, wymaga inwestycji w samego siebie.

Zwiększanie kapitału tożsamości wymaga zaplanowania strategii rozwoju. Planowanie strategii rozwoju polega na ocenie zasobów mierzalnych, takich jak klasa społeczna, płeć, znaczący znajomi i na rozwoju zasobów niemierzalnych, takich jak osobowość sprawcza, kapitał tożsamości, cele rozwojowe. Mierzalne i niemierzalne zasoby kapitału tożsamości są angażowane w formowanie ścieżki wkraczania w dorosłość i wpływają na rozwój poczucia dorosłości i integrację ze społecznością. Różnice indywidualne w procesie wkraczania w dorosłość wynikają z posiadanych zasobów kapitału tożsamości. Z tego powodu poczucie dorosłości i integracji ze społecznością traktowane jest jako wskaźnik akumulacji kapitału tożsamości (Côté, 1996, 1997).

Côté (1997) zaznacza, że okresem szczególnie istotnym dla nabywania zasobów kapitału tożsamości oraz rozwiązania kryzysu tożsamości jest okres studiów akademickich. W trakcie studiów, w bezpiecznych warunkach można radzić sobie z kwestiami tożsamościowymi oraz nabywać nowe zasoby kapitału tożsamości. Tożsamość jako projektowany przez jednostkę obraz siebie w przyszłości może mieć charakter bardzo zindywidualizowany i niepowtarzalny. Może też cechować się podobieństwem do dominującego w społeczeństwie lub w grupie rówieśniczej wzorca. W pierwszym przypadku będzie wskaźnikiem pewnej niezależności od otoczenia a w drugim ulegania jego wpływowi. Tożsamość zawodowa powstaje na podstawie doświadczeń zawodowych i kształtuje złożone poczucie tego, kim się jest z perspektywy wykonywanej pracy. Skłania do formułowania oczekiwań dotyczących tego kim być i w jakim zawodzie pracować. Wola, nawyki, doświadczenia i kwalifikacje wyznaczają tożsamość zawodową (Kielhofner, 2002). Istnieją związki między tożsamością osobistą, poczuciem dorosłości a tożsamością zawodową jednostki kształtującą postawę wobec transycji z edukacji zawodowej do pracy.

Poznanie mechanizmów kształtowania się tożsamości (Grzelak i Jarymowicz, 2000; Brzezińska, 2000) dowiodło istnienia szeregu mechanizmów regulacyjnych konfi-

gurujących strukturę tożsamości. Są to zachowania eksploracyjne, obejmujące eksplorację wszerz i w głąb oraz identyfikacja i podejmowanie zobowiązań. Zachowania eksploracyjne zdefiniowano jako orientowanie się osoby na zjawiska zewnętrzne i przeżycia wewnętrzne w celu poznania różnorodnych i potencjalnie dostępnych możliwości, zasobów jak i wartości ukierunkowujących działania. W konsekwencji eksploracji podejmowane są tożsamościowe zobowiązania, takie jak wybór zawodu albo wybór partnera w związku intymnym. Podejmowanie zobowiązań odzwierciedla stosunkowo trwale składniki tożsamości wówczas, gdy poziom identyfikacji (utożsamienia) się z nimi jest wysoki. Procesy eksploracji oraz podejmowanie i identyfikowanie się ze zobowiązaniami wyrażają, poprzez swoje nasilenie i relacje między sobą, wymiary rozwoju tożsamości indywidualnej. W sytuacji transycji z edukacji do pracy wspomniane procesy odgrywają kluczową rolę gdyż ich nasilenie skutkuje rozwiązaniem określonych zadań rozwojowych inaczej nazywanych markerami dorosłości.

Zakończenie edukacji stanowi ważny dla jednostki moment przejścia, wymagający ponownej adaptacji i rozpoczęcia realizacji nowych wymogów, w tym przede wszystkim podjęcia aktywności zawodowej. Podjęcie aktywności zawodowej i satysfakcjonująca integracja z rynkiem pracy to fundamentalny krok w procesie wkraczania w dorosłość, dający szanse na niezależnienie się od rodziny pochodzenia, opuszczenie domu rodzinnego, wspomagający także zawieranie związku małżeńskiego czy rodzicielstwo. Realizacja tych zadań wymaga określenia najważniejszych składników tożsamości i poczucia dorosłości czyli przekonania o byciu dorosłym (podejście kategoryjne) lub byciu mniej lub bardziej dorosłym (podejście ciągłe). Turska i Stasiła-Sieradzka (2018) poddały dyskusji sposoby udziału młodych ludzi w życiu społecznym i wyróżniły dwie jego postaci w formie orientacji tranzytywnej rozumianej jako zorientowanie na realizację kolejnych zadań rozwojowych i w formie orientacji moratoryjnej rozumianej jako korzystanie z aktualnych możliwości połączone z unikaniem podejmowania zobowiązań. Na podstawie nasilenia wskazanych orientacji wyróżnia się cztery typy partycypacji społecznej: integracyjny, asymilacyjny, segregacyjny i marginalizacyjny (Turska i Stasiła-Sieradzka, 2018, s. 144). Typ asymilacyjny charakteryzuje osoby o wysokim poziomie orientacji tranzytywnej i niskim moratoryjnej. Typ integracyjny charakteryzuje osoby o wysokim natężeniu obydwu orientacji a marginalizacyjny o ich niskim natężeniu. Typ segregacyjny charakteryzuje osoby o niskim poziomie orientacji tranzytywnej i wysokim orientacji moratoryjnej. Osoby takie skutecznie radzą sobie z zadaniami teraźniejszości natomiast nie angażują się w planowanie realizacji wyzwań przyszłości. Wskazana typologia umożliwiła rozróżnienie osób skutecznie realizujących zadania dorosłości oraz takie, które ich nie podejmują i pozostają dłużej w okresie młodości. Zachowania moratoryjne można interpretować jako nasilenie prób poszukiwania indy-

widualnego miejsca, zgodnego z cenionymi wartościami. Turska i Stasiła-Sieradzka (2018) dowiodły, że orientacje życiowe mają związek z preferowanymi wartościami. Na przykład, orientacja tranzytywna istotnie dodatnio koreluje z wartościami przekraczanie siebie, otwartością, dbałością o dobro bliskich osób, szacunkiem i tolerancją. Z kolei orientacja moratoryjna koreluje dodatnio z umacnianiem siebie a ujemnie z przekraczaniem siebie i z otwartością.

Poczucie dorosłości znajduje potwierdzenie w realizacji takich zadań jak prowadzenie własnego gospodarstwa domowego, czyli uniezależnienie się od rodziny pochodzenia i zmiana miejsca zamieszkania a także zbudowanie trwałego związku partnerskiego, co często wiąże się także z rozpoczęciem wspólnego prowadzenia gospodarstwa domowego i rodzicielstwem. Działania te sprzyjają powstaniu dojrzałości psychicznej, zwanej także psychospołeczną, wyrażającą się w posiadaniu kompetencji charakterystycznych dla osób dorosłych takich, jak: samodzielność w podejmowaniu decyzji, niezależność, autonomia, zdolność do budowania trwałych związków partnerskich.

Przywołane stanowiska teoretyczne ukazują znaczenie w procesie tranzycji z edukacji do pracy najmniej czterech grup czynników. Pierwszą grupę stanowią czynniki społeczno-gospodarcze. Usankcjonowane kulturowo wzory tranzycji z edukacji do pracy modyfikowane są przez poziom rozwoju i zamożności społeczeństwa, kształt systemu edukacji oraz politykę społeczną państwa. Drugą grupę stanowią czynniki kulturowe które wyznaczają ramy dorosłości. Odpowiedź na pytanie o to kto jest osobą dorosłą, wykracza poza prawne normy wieku i odpowiedzialności za swoje czyny. Odpowiedź ta zawiera na ogół kulturowo usankcjonowany wzorzec dorosłości, ukonstytuowany wokół zadań szeregu ról społecznych, które w danym społeczeństwie podejmują osoby dorosłe. Role te są zróżnicowane i odnoszą się do różnych aktywności dorosłych, to między innymi rola rodzica, małżonka, pracownika, obywatela, wyborcy, członka różnych stowarzyszeń itp. W procesie tranzycji z edukacji do pracy nie jest sprawą prostą wskazanie tych ról, których pełnienie stanowi szansę lub barierę w procesie podejmowania pracy i innych ról właściwych dorosłości. Dorosłość może ujawniać się również w subiektywnym poczuciu bycia osobą dorosłą, niekiedy nawet wówczas, gdy pełnione role nie wyczerpują definicji dorosłości. Trzecią grupę czynników stanowią czynniki indywidualne, wyrażające się w postaci ukształtowanej tożsamości. Tożsamość może przyjmować zróżnicowaną postać i nawet w obrębie jednostki może wyrażać się profilem wyodrębnionych cech. Czwartą grupę czynników stanowi postawa wobec przejścia z edukacji do pracy przejawiająca się zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i w określonym nasileniu w danej grupie społecznej, na przykład wśród studentów kończących studia. Jest ważnym zadaniem zarysowanie kształtu relacji pomiędzy wyróżnionymi czterema grupami czynników kształtujących proces tranzycji z edukacji do pracy.

PROBLEM STRUKTURY ZMIENNYCH WYRÓŻNIONYCH W PROCESIE TRANZYCJI Z EDUKACJI DO PRACY

W podjętej analizie związków pomiędzy czynnikami kształtującymi proces tranzycji z edukacji do pracy uwzględniono postawę wobec przejścia z edukacji do pracy, wymiary rozwoju tożsamości oraz poczucie dorosłości. Postawa to określony, względnie trwały stosunek emocjonalny lub oceniający do przedmiotu lub dyspozycja do występowania takiego stosunku, wyrażająca się w kategoriach pozytywnych, negatywnych lub neutralnych. Wartość postawy wobec przejścia na rynek pracy można interpretować jako wskaźnik dwóch mechanizmów. Po pierwsze, postawa jako wskaźnik wiedzy, nastawienia emocjonalnego oraz pewnych umiejętności i doświadczeń zawodowych charakteryzujących studentów wchodzących na rynek pracy. W tym ujęciu postawa jest wyrazem podmiotowej oceny sytuacji (wymagań) i własnych zasobów (możliwości) w procesie tranzycji. Właściwości postawy ukazują gotowość i zaangażowanie do funkcjonowania na rynku pracy. Po drugie, postawa jako wynikająca z uzyskania określonych wymiarów rozwoju tożsamości, które odzwierciedlają zaangażowanie w proces tranzycji na rynek pracy. Założono, że statusy tożsamości w istotnym stopniu wyrażają i tłumaczą zachowania młodych dorosłych i mają wpływ na poczucie dorosłości oraz na postawę wobec przejścia z edukacji od pracy.

Analiza wyników odwoływała się do zmiennych stanowiących podskale wchodzące w skład Skali wymiarów rozwoju tożsamości DIDS/PL, jak: podejmowanie zobowiązań, identyfikacja ze zobowiązaniem, eksploracja „wszerz”, eksploracja „w głąb”, eksploracja ruminacyjna (natrętna) a także podskal Skali poczucia dorosłości którymi są intymność, poczucie samodzielności, poczucie dorosłości i klasyfikowanie siebie jako dorosłego a także do podskal skali PEZP którymi są eksploracja i ocena własnych zasobów w sytuacji tranzycji na rynek pracy, ocena kompromisów jakie stoją przed podejmującymi decyzję o zatrudnieniu, ocena barier wejścia na rynek pracy w sytuacji tranzycji i antycypowane konsekwencje podjęcia decyzji o zatrudnieniu.

Przyjęto założenie mówiące, że nasilenie wymiarów rozwoju tożsamości oraz poczucie dorosłości stanowią wyraz osiągnięć rozwojowych jednostki. Założono, że podejmowanie zobowiązań i identyfikacja ze zobowiązaniem stanowią krytyczne statusy tożsamości, których nasilenie oraz ta właśnie kolejność są właściwe dla okresu wyłaniającej się dorosłości. Z kolei „eksploracja wszere” i eksploracja „w głąb” stanowią wyraz nasilonego poszukiwania celów oraz przeszukiwania środowiska i otoczenia w celu podjęcia określonych działań, zobowiązań, celów. Eksploracja ruminacyjna jako wyraz lęków i swoistej stagnacji rozwoju jest wyrazem niepewności i niskiego poziomu zdecydowania ale jest też wyrazem poznawania siebie w różnych sytuacjach, poszukiwaniem własnego miejsca, odpowiadających sobie znajomych. Założono, że statusy tożsamości w istotnym stopniu wyrażają i tłumaczą zachowania

młodych dorosłych i mają wpływ na poczucie dorosłości oraz na postawę wobec przejścia z edukacji od pracy.

Postawiono pytanie o to jaka jest struktura wyników uzyskanych przez badanych w zakresie wymiarów rozwoju tożsamości i poczucia dorosłości oraz postawy wobec przejścia z edukacji zawodowej do pracy? Sformułowano hipotezę mówiącą, że wyniki uzyskane przez badanych mogą być ustrukturalizowane w zbiory uporządkowane przez ukryte zmienne nadrzędne wobec struktury podskal zastosowanych narzędzi badawczych.

NARZĘDZIA BADAWCZE I CHARAKTERYSTYKA BADANEJ PRÓBY

Skala postawy wobec Przejścia z Edukacji Zawodowej do Pracy (PEZP) (Hauziński, 2012). Skala obejmuje cztery podskale a pierwsza z nich to „eksploracja i ocena własnych zasobów w sytuacji przejścia na rynek pracy” obejmująca sześć pozycji opisujących ocenę własnych możliwości i zdolności zatrudnieniowej a także zasobów wynikających z możliwości skorzystania ze wsparcia rodziny. W skład podskali drugiej „kompromisy w sytuacji wejścia na rynek pracy” weszły trzy pozycje mówiące o ocenie sytuacji zagrożenia bezrobociem, ryzyka podjęcia niesatysfakcjonującej pracy oraz zdobytego doświadczenia na rynku pracy. Trzecia podskala „ocena barier wejścia na rynek pracy” pokazuje ustosunkowanie do podjęcia pracy poniżej aspiracji oraz poziom awersji do podejmowania ryzyka każdej pracy i do podejmowania zobowiązań zawodowych. Podskala czwarta obejmuje składniki postawy wobec podjęcia decyzji o zatrudnieniu, ocenę ryzyka podjęcia pracy jako błędnej decyzji i poziom determinacji w poszukiwaniu stałego zatrudnienia. Alfa Cronbacha Skali PEZP wynosi $\alpha=.75$. Miary rzetelności podskal wyrażane Alfą Cronbacha wskazują na następujące miary spójności pozycji: podskala pierwsza: $\alpha=.74$; podskala druga $\alpha=.30$; podskala trzecia $\alpha=.50$ oraz podskala czwarta $\alpha=.41$. Konstrukcję, własności psychometryczne i badania z wykorzystaniem Skali PEZP omówiono szerzej w trzech publikacjach (Hauziński, 2012, 2013, 2015).

Wykorzystano także Skalę Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS/PL) w adaptacji Brzezińskiej i Piotrowskiego (2009, 2010a). Skala DIDS/PL obejmuje podskale nazwane podejmowaniem zobowiązań, identyfikacją ze zobowiązaniem, eksploracją „wszerz”, eksploracją „w głąb” i eksploracją ruminacyjną. Eksploracja wszerz to zakres w jakim jednostka poszukuje różnych alternatyw w odniesieniu do swoich celów, wartości i przekonań zanim podejmie stosowne zobowiązania. Pozycje kwestionariusza składające się na tę podskale odnoszą się do stopnia w jakim jednostka rozmyśla nad własną przyszłością, stara się odkryć jaki styl życia będzie dla niej odpowiedni. Z kolei eksploracja w głąb oznacza pogłębianą ocenę już podjętych decyzji i dokonanych wyborów (czyli już podjętych zobowiązań) w celu stwierdzenia stopnia, w jakim te zobowiązania spełniają osobiste standardy. Pozycje składające się na tę podskale odnoszą

się do stopnia w jakim jednostka zastanawia się nad podjętymi zobowiązaniami i rozmawia na ich temat z innymi ludźmi aby poznać ich opinię. Eksploracja ruminacyjna wyraża natężenie obaw jednostki i doświadczanych przez nią problemów z angażowaniem się w ważne dla rozwoju tożsamości obszary. Osoby uzyskujące wysoki wynik na tej podskali mogą mieć kłopoty z uzyskiwaniem satysfakcjonujących odpowiedzi na pytania tożsamościowe, co owocować może pojawianiem się intruzywnych uczuć, takich jak niepewność czy poczucie niekompetencji, a w konsekwencji prowadzić do obniżenia się jakości życia i wzrostu poziomu doświadczanego napięcia. Podejmowanie zobowiązań wyraża siłę przekonania z jakim jednostka dokonała wyborów i zobowiązań w zakresie kwestii ważnych dla rozwoju tożsamości. Pozycje kwestionariusza składające się na tę podskale odnoszą się do stopnia w którym jednostka sądzi, że zdecydowała już o kierunku w którym pragnie podążać w życiu, ma jasną wizję swojej przyszłości i wie co chce osiągnąć. Z kolei identyfikacja ze zobowiązaniem oznacza stopień, w jakim jednostka identyfikuje się z dokonanymi wyborami i podjętymi zobowiązaniami. Pozycje kwestionariusza składające się na tę podskale odnoszą się do: stopnia w jakim jednostka sądzi, że podjęte przez nią zobowiązania dają jej poczucie bezpieczeństwa i pewności siebie, oraz poczucie, że plany na przyszłość faktycznie pasują do jej oczekiwań i stylu życia. Skalę autorstwa Luyckx i wsp. (2008) w polskiej adaptacji charakteryzuje współczynnik *alfa* Cronbacha dla poszczególnych podskal: eksploracja wszerz $\alpha=.75$; eksploracja w głąb $\alpha=.73$; eksploracja ruminacyjna $\alpha=.83$; podejmowanie zobowiązań $\alpha=.88$; identyfikacja ze zobowiązaniem $\alpha=.79$ (Brzezińska i Piotrowski, 2010a). Ustosunkowując się do każdego z twierdzeń skali można uzyskać od 1 (zdecydowanie tak) do 6 (zdecydowanie nie) punktów. Obliczając wyniki zgodnie z kluczem, uzyskuje się pięć oddzielnych wyników, po jednym dla każdej podskali.

W badaniach wykorzystano również Skalę Subiektywnej Dorosłości (SSD) autorstwa Brzezińskiej i Piotrowskiego (2010b). Skala ta obejmuje cztery podskale: poczucie samodzielności, intymność, poczucie dorosłości, klasyfikowanie siebie jako dorosłego. Pozwala na ocenę położenia jednostki na różnych wymiarach związanych z poczuciem dorosłości. W przypadku Skali Subiektywnej Dorosłości pytania kwestionariusza są w istocie skierowane do osób znajdujących się w wieku w którym proces przejścia z okresu młodości do dorosłości jest szczególnie ważnym zadaniem rozwojowym. Obliczając wyniki zgodnie z kluczem, uzyskuje się cztery oddzielne wyniki, po jednym dla każdej podskali. Podskala poczucie samodzielności służy do pomiaru stopnia przekonania człowieka o tym, że jest w pełni odpowiedzialny za własne działania, potrafi się sam utrzymać i rozwiązywać własne problemy, samodzielnie podejmuje decyzje dotyczące tego, w co się zaangażować, i na ogół robi to, co sam postanowi. Tak rozumiana samodzielność wiąże się więc z poczuciem niezależności i autonomii. Podskala poczucie dorosłości obejmuje przekonanie o sobie jako

o osobie dorosłej i przekonanie, że inne osoby postrzegają jednostkę jako osobę dorosłą a także przekonanie o swojej pełnej dojrzałości. Podskala intymności służy do pomiaru stopnia gotowości do związania się z jednym partnerem, emocjonalnego zaangażowania się w związek, podjęcia długotrwałego zobowiązania wobec partnera. Jest to więc wskaźnik niespecyficzny, dotyczący wszystkich kategorii związków. Podskala czwarta (jednopozycyjna) służy do zaklasyfikowania siebie jako dorosłego i sformułowana została w postaci jednego pytania z sześcioma kategoriami odpowiedzi (Brzezińska i Piotrowski, 2010b). Skala Subiektywnej Dorosłości bazuje na jednej ze skal kwestionariusza *Identity Stage Resolution Index* (ISRI), której autorem jest Côté (1997). Każda z pozycji oceniana jest na 6-stopniowej skali, od 1 – „zdecydowanie nie” do 6 – „zdecydowanie tak”. Współczynnik *alfa* Cronbacha dla podskali subiektywne poczucie dorosłości wyniósł $\alpha=.88$ a dla podskali gotowość do tworzenia bliskich związków $\alpha=.84$ (Brzezińska i Piotrowski, 2010b).

Badania przeprowadzono w 2012 roku i uczestniczyło w nich 366 studentów poznańskich uczelni. Średnia wieku badanych wyniosła 22 lata a procent skumulowany dla wieku 25 lat przekroczył 90%. Wśród badanych było 285 kobiet i 80 mężczyzn. 92% badanych było stanu wolnego. Niemal 80% kończyło studia magisterskie a 20% kończyło studia pierwszego stopnia. Posiadanie doświadczenia zawodowego związanego z wykonywaniem pracy zarobkowej (na ogół dorywczej) zadeklarowało 200 osób, brak doświadczeń zawodowych wskazało 155 badanych.

DYSKUSJA PROBLEMU BADAWCZEGO W ŚWIELE UZYSKANYCH WYNIKÓW

Analiza średnich wyników dla poszczególnych skal PEZP pokazała, że w przypadku podskali kompromisy podejmowane w sytuacji wejścia na rynek pracy badani byli pozytywnie nastawieni do wymagań przed nimi stawianych i w ich konsekwencji rezygnacji z niektórych aspiracji. Istotnie niższe od średniej wyniki uzyskali badani w zakresie eksploracji i oceny własnych zasobów w sytuacji przejścia na rynek pracy oraz oceny barier wejścia na rynek pracy. Są to według badanych obszary w których nie dysponują zasobami, niewystarczająco rozpoznali własne potrzeby i możliwości a bariery ograniczające wejście na rynek pracy jawią im się jako istotne. Jednocześnie nie oceniają negatywnie decyzji o podjęciu zatrudnienia i kosztów z tym związanych. Nieco wyższa od średniej wartość uzyskana przez ogół badanych dla podskali trzeciej, wskazuje że ocena wielkości barier wejścia na rynek pracy nie jest wysoka. Z kolei podskalę drugą, kompromisy w sytuacji wejścia na rynek pracy oraz czwartą, konsekwencje podjęcia decyzji o zatrudnieniu, charakteryzują wyniki znacząco wyższe od średniej. Ogólnie mówiąc oznacza to, że badani nie obawiają się a nawet są gotowi na kompromis własnych oczekiwań bądź aspiracji z realiami rynku pracy a ich determinacja w podjęciu pełnoetatowego zatrudnienia nawet na warunkach poniżej ich oczekiwań jest wysoka. Odwołu-

jąc się do treści poszczególnych pozycji podskal, można powiedzieć, że chcą podjąć pracę w stosunkowo krótkim czasie, zależy im na pracy pełnoetatowej i są przekonani, że wczesne wyznaczenie sobie celów zawodowych i ich konsekwentna realizacja jest strategią korzystną. Z kolei najwyższe wyniki spośród pięciu podskal DIDS/PL uzyskali dla podskal eksploracja wszereż oraz identyfikacja ze zobowiązaniem. W przypadku eksploracji wszereż, wynik uzyskany przez badanych można zinterpretować w ten sposób, że badani zanim podejmą stosowne decyzje życiowe i związane z nimi zobowiązania, poszukują alternatyw w odniesieniu do swoich celów, wartości i przekonań (Luyckx, Goossens i Soenens, 2006; Brzezińska i Piotrowski, 2010a). W połączeniu z wysokim wynikiem identyfikacji ze zobowiązaniem świadczy to o szerokim polu aktywności behawioralnej i poznawczej i przeczy stereotypowi mówiącemu, że okres wylaniającej się dorosłości to okres niezobowiązujących eksperymentów i niezaplanych działań. Wskazuje raczej na próbę potwierdzenia dokonanych wyborów i podejmowanie zobowiązań związanych z dorosłością. Wynik podskali identyfikacja ze zobowiązaniem oznacza, że stopień w jakim jednostka identyfikuje się z dokonanymi wyborami, dokonała ich internalizacji oraz ma poczucie pewności, iż dokonane wybory były i nadal są dla niej odpowiednie jest wyższy od średniej skali. Wynik uzyskany przez badanych w podskali eksploracji ruminacyjnej pokazuje wysoki poziom obaw i nasilenie problemów związanych z angażowaniem się w ważne dla rozwoju tożsamości obszary oraz obniżone poczucie kompetencji i jakości życia (Brzezińska i Piotrowski, 2010a). W przypadku skali SSD najwyższy wynik badani uzyskali dla podskali intymność co należy wyjaśniać znaczeniem nawiązywania bliskich związków i podejmowaniem bliskich relacji z wybranymi osobami (Brzezińska i Piotrowski, 2010b). Według Eriksona (1968) tworzenie związków intymnych jest podstawowym zadaniem egzystencjalnym człowieka w okresie wczesnej dorosłości. Aby możliwe było wejście w prawdziwie intymny związek z drugą osobą konieczne jest zaufanie, chęć zespolenia swej tożsamości z tożsamością innych, jak i utrzymanie własnej tożsamości oraz zachowanie własnej autonomii. Przeciwnością intymności jest izolacja, stan który zawiera w sobie brak ufności do innych osób, połączony z poczuciem wstydu i zwątpienia. Z kolei wynik podskali poczucia samodzielności oznaczał wysoki poziom dążeń do niezależnej od rodziców egzystencji. Wynik podskali poczucie dorosłości wskazuje z kolei, że badani dostrzegali istnienie rozbieżności między celami do których dążą w różnych obszarach życia a stanem obecnym. W zakresie możliwości samodzielnego utrzymania się, gotowości do zawarcia związków małżeńskich oraz obrazu siebie jako osoby dorosłej badani wysoko oceniali swoje możliwości.

W celu uzyskania odpowiedzi na pytanie badawcze to jaka jest struktura wyników uzyskanych przez badanych w zakresie wymiarów rozwoju tożsamości i poczucia dorosłości oraz postawy wobec przejścia z edukacji zawodowej do pracy i zweryfikowania hipotezy mówiącej, że

wyniki uzyskane przez badanych mogą być ustrukturalizowane w zbiory uporządkowane przez ukryte zmienne nadrzędne wobec struktury podskal zastosowanych narzędzi badawczych przeprowadzono analizę czynnikową dla trzynastu zmiennych modelu. Zmiennymi tymi są podskale skal PEZP, DIDS/PL i SSD: podejmowanie zobowiązań, identyfikacja ze zobowiązaniem, eksploracja ruminacyjna, poczucie samodzielności, poczucie dorosłości, klasyfikowanie siebie jako dorosłego, intymność, eksploracja wszerej i w głąb, eksploracja i ocena własnych zasobów, ocena barier wejścia na rynek pracy i konsekwencje podjęcia decyzji o zatrudnieniu oraz kompromisy w sytuacji wejścia na rynek pracy.

Celem eksploracyjnej analizy czynnikowej przeprowadzonej na wyróżnionych zmiennych było wykrycie struktury związków między nimi. Było to również pierwsze badanie tego rodzaju struktury związków (Hauziński, 2017). Miara adekwatności doboru próby K-M-O wyniosła .70. Do określenia liczby czynników użyto kryterium wykresu ospypiska, na podstawie którego wyodrębniono cztery czynniki. Cztery czynniki wyjaśniają łącznie 68.42% wariacji wyników.

W Tabeli 1 przedstawiono macierz rotowanych składowych dla czterech czynników. Uzyskane wyniki pokazały, że wyróżnione zmienne grupują cztery składowe. Pierwszą, nazwaną zadaniami dorosłości stanowią podejmowanie zobowiązań, identyfikacja ze zobowiązaniami, poczucie samodzielności i eksploracja ruminacyjna. Uwidacznia się ujemny ładunek eksploracji ruminacyjnej, która osłabia ustosunkowanie się do zadań dorosłości. Zauważalne jest włączenie do grupy trzech zmiennych pierwotnie zlokalizowanych w obrębie skali DIDS/PL podskali SSD czyli poczucia samodzielności.

Tak więc w ramy zbioru w którym dominują trzy składniki wymiarów rozwoju tożsamości wszedł składnik subiektywnej dorosłości czyli poczucie samodzielności. Można też zauważyć wyodrębnienie się ze zbioru pięciu podskal DIDS/ PL procesów eksploracji. Wyodrębnienie się zmiennej nazwanej zadaniami dorosłości pokazuje, że identyfikacja ze zobowiązaniem, podejmowanie zobowiązań i poczucie samodzielności stanowią zmienne tożsamościowe wspierające ludzi młodych w procesie wchodzenia w dorosłość i realizowania zadań dorosłości. Eksploracja ruminacyjna stanowi zmienną wyraźnie osłabiającą działania w zakresie realizacji zadań dorosłości. Zmienna ta stosunkowo słabiej ładuje procesy eksploracji. Można przypuszczać, że jej znaczenie w procesie tranzycji do dorosłości i podejmowaniu pracy jest istotne i stosunkowo złożone.

Z kolei drugą składową nazwano konstruowaniem dorosłości, gdyż jej wskaźniki wyrażają podmiotowe możliwości i aspiracje wyznaczania standardów dorosłości. Obejmuje ona poczucie dorosłości, klasyfikowanie siebie jako dorosłego oraz intymność. Ważne jest dostrzeżenie wartości tych trzech zmiennych wobec zmiennej nazwanej procesami eksploracji. Konstruowanie obrazu siebie jako osoby dorosłej zdecydowanie osłabia natężenie procesów eksploracji zarówno wszerej jak i w głąb. Trzecią składową nazwano procesami eksploracji z uwagi na statusy tożsamości znajdujące się w jej obrębie. Obejmuje ona eksplorację wszerej i w głąb. Jest interesujące, że zmienne te wyodrębniły się z podskal DIDS/PL. Procesy eksploracji stanowią istotny i odrębny składnik procesu tranzycji z edukacji do pracy. Czwartą składową stanowią składniki postawy wobec przejścia z systemu edukacji na rynek pracy które są przyporządkowane zgod-

Tabela 1

Wyniki analizy czynnikowej i nazwy zmiennych latentnych w macierzy uzyskanej metodą wyodrębniania czynników głównych składowych, metoda rotacji Varimax z normalizacją Kaisera

Zmienne	Zadania dorosłości	Konstruowanie dorosłości	Procesy eksploracji	Postawa
Podejmowanie zobowiązań	.92	.12	-.06	.07
Identyfikacja ze zobowiązaniem	.91	.07	.07	.07
Eksploracja ruminacyjna	-.76	-.11	.48	-.13
Poczucie samodzielności	.47	.44	.13	.07
Poczucie dorosłości	.21	.87	-.07	.08
Klasyfikowanie siebie jako dorosłego	.14	.84	.00	.12
Intymność	-.03	.67	.00	-.03
Eksploracja wszerej	-.04	-.01	.94	-.06
Eksploracja w głąb	-.03	.00	.92	-.02
Eksploracja i ocena własnych zasobów	.21	-.07	-.14	.73
Ocena barier wejścia na rynek pracy	.04	.22	-.15	.69
Konsekwencje podjęcia decyzji o zatrudnieniu	.12	-.01	.10	.69
Kompromisy w sytuacji wejścia na rynek pracy	-.09	.05	.01	.67

Źródło: opracowanie własne

nie ze skalą PEZP. Jest to także wskaźnik odrębności treściowej podskal skali PEZP od pozostałych zmiennych modelu.

Obraz procesu tranzycji z edukacji do pracy wyłaniający się na podstawie przeprowadzonej analizy ukazuje zróżnicowanie i indywidualizację strategii radzenia sobie z zadaniami dorosłości. Jest to obraz mechanizmów psychologicznych których udział w procesie tranzycji z edukacji do pracy nie zawsze był uwypuklony w wystarczającym stopniu. Ten okres charakteryzuje się koniecznością eksploracji przez studentów nowych obszarów aktywności, zarówno w relacjach społecznych bliskości i związków, jak i w obszarze aktywności zawodowej (Erikson, 2004). Młodzi dorośli konstruują własną sytuację psychologiczną w ramach statusów tożsamości. Proces tranzycji do rynku pracy najsilniej jest warunkowany wymiarami tożsamości identyfikacja ze zobowiązaniem i podejmowanie zobowiązań. Podejmowanie zobowiązań silnie wpływa na ocenę konsekwencji podjęcia decyzji o zatrudnieniu. Proces tranzycji charakteryzuje się też znaczącymi związkami z wymiarami dorosłości.

Młodzi dorośli kończący studia pozytywnie oceniają własne szanse powodzenia w procesie planowania i realizacji kariery zawodowej (Hauziński, 2017). Ich osobiste przekonania na temat przebiegu własnego życia są zbieżne nie tylko z subiektywnymi odczuciami ale i z obiektywnymi markerami dorosłości. Można stwierdzić, że mają świadomość różnic pomiędzy młodością a dorosłością w zakresie głównych obszarów aktywności. Niekiedy studenci zaliczają siebie częściowo do młodzieży a częściowo do dorosłych. Jest to dostrzegalne np. w obszarach bliskich związków, w których intymność nie jest czymś wyjątkowym w odróżnieniu od związku małżeńskiego. Osiąganie samodzielności, tworzenie i utrzymywanie związków intymnych, poszukiwanie możliwości realizacji kariery zawodowej są akceptowanymi zadaniami i są ujmowane jako naturalna konsekwencja osiągniętego poziomu rozwoju tożsamości (Hauziński, 2017). Jednak w grupie wiekowej do nawet 30 roku życia dostrzegalne jest wysokie natężenie procesów eksploracyjnych wszcz i w głąb a także eksploracji ruminacyjnej. W pewien sposób jest to wydłużenie procesu tranzycji, gdyż osoby nie podejmują identyfikacji z wybranymi z możliwościami i nie podejmują zobowiązań. Jest też ważnym zagadnieniem nasilenie się powtarzalności pewnych procesów. Coraz częściej ludzie w wieku dojrzałym i późnym wiążą się blisko lub zawierają związek z kolejnymi, nowymi osobami, mają dzieci, zmieniają pracę i miejsce zamieszkania. W pewien sposób redukuje to znaczenie procesów przywiązania i identyfikacji na rzecz procesów eksploracji i odraczania kluczowych decyzji.

Regulacyjna rola przekonanych dotyczących obrazu własnej osoby, wyrażająca nasilenie statusów tożsamości przejawia się w zdolności do tworzenia wyobrażeń i planów co do przebiegu własnego życia. Ułatwia interpretację napływających informacji na własny temat oraz na temat innych w otaczającej rzeczywistości (Brzezińska i wsp., 2016). Można stwierdzić że badanych jako grupę

cechowała silna orientacja na realizację zadań procesu tranzycji z edukacji do pracy. Ich postawy i oceny wskazują, że studenci kończący studia pozytywnie spostrzegają własną sytuację i siebie oraz własną zawodową przyszłość (Hauziński, 2017).

Jak podkreślał (Super, 1972) dla wykrywania i rozwijania zainteresowań przyszłością zawodową ważną jest dostępność doradców zawodowych, korzystających z aktualnych osiągnięć psychologii zainteresowań, zintegrowanych z psychologią rozwojową oraz psychologią różnic indywidualnych. W takiej sytuacji wskazane jest ukazanie możliwości poszerzenia kompetencji podmiotowych wspierające trafność obrazu siebie i świata posiadanego przez ludzi młodych, możliwością uczestnictwa w procesie profesjonalnego doradztwa zawodowego (Bańka i Trzeciak, 2017). Nasuwa się pytanie, w jaki sposób wzmacniać cztery wyodrębnione składniki procesu tranzycji z edukacji do pracy. Identyfikacja ze zobowiązaniem i podejmowanie zobowiązań dotyczyć mogą zarówno sfery życia osobistego – prywatnego, jak i wyborów zawodowych. Te wymiary tożsamości mają duże znaczenie w realizacji procesu tranzycji. Są słyszalne głosy polityków forsujących pomysły konieczności odpracowania nauki na uczelniach państwowych przez osoby noszące się z zamiarem wyjazdu z kraju. Jednak pomysły te współcześnie mogą być uznane nie tylko za rekompensatę inwestycji państwowej edukacji w kapitał społeczny ale i za formę kary bądź opresji. Z kolei procesy eksploracji wszcz i w głąb można wspierać promując wiedzę o realiach rynku pracy, świecie zawodów a także poszerzając kształcenie ściśle zawodowe o zajęcia o tematyce humanistycznej bądź społecznej. Przedstawiona analiza mechanizmów współkształtujących proces tranzycji do pracy ma charakter dociekań psychologicznych i z tej perspektywy może wносить pewne spostrzeżenia do całego nurtu dyskusji nad omawianym procesem tranzycji z edukacji do pracy, jak i w ogóle etapów życia w których tranzycja staje się ważnym zadaniem rozwojowym.

Wymienione przykłady stanowią potwierdzenie analizy procesów społecznych jednostkowych przedstawionej przez Bańkę (2016). Wskazał on paradoks antidotum na utratę mocy sprawczej i orientacji a także dyskontynuację biegu życia jakim jest spowolnienie, a nie przyspieszenie reakcji. Zauważył, że choć pasja działania jest niezbędnym warunkiem mocy sprawczej w społeczeństwie wiedzy, to jej nadmiar i brak kontroli wewnętrznej prowadzi do przeciwnego realizowania działania obsesyjnego. Obsesyjne owładnięcie celami zaburza nie tylko sprawność prakseologiczną w realizacji celów, ale zaburza także sprawność osiągania sensu działania. Sprawność prakseologiczna pozbawiona sensu działania prowadzi do patologizacji mocy sprawczej, gdzie efekty pozytywne równe są efektom negatywnym (Bańka, 2016). Jest tak ponieważ w erze informacyjnej społeczeństwa wiedzy szybkość działania choć jest koniecznością, jednocześnie nie jest cnotą. Natomiast spowolnienie decyzji i działań w formie prokrastynacji jest znakiem i wymaganym czasem oraz przejawem racjonalnego działania

umysłu. Pozytywne i negatywne aspekty prokrastynacji w bardzo szybkich zmianach środowiskowych w miarę równoważą się, ale przedłużająca się prokrastynacja może prowadzić do nieodwracalnej i patologicznej bezdecyzyjności, która jest jednym z największych zagrożeń w społeczeństwie wiedzy. Według Bańki (2016) najlepszym sposobem na skuteczność funkcjonowania w społeczeństwie wiedzy nie jest czekanie na wyłonienie się mocy sprawczej, ale aktywne i proaktywne jej konstruowanie przez kapitalizowanie przewag oraz akumulowanie kapitału kariery w radzeniu sobie z przeciwnościami losu. Proaktywność jako systematyczne precyzowanie ocen dotyczących dopasowania kapitału kariery do tożsamości, nieprzewidywalności, nieciągłości i niestabilności rzeczywistości ery informacyjnej jest najefektywniejszym sposobem przewyższania pasji obsesyjnej działania, negatywnego nicnierobienia, prokrastynacji, oraz bezdecyzyjności. Pasja, umiejętność spowalniania rzeczywistości, prokrastynacja, bezdecyzyjność funkcjonalna (rozwojowa) oraz proaktywność tworzą nowy zestaw metakompetencji zabezpieczających moc sprawczą ludzi w rozmytej rzeczywistości społeczeństwa wiedzy. Dzięki wymienionym metakompetencjom jednostka jest w stanie, mimo szoku zmienności, zachować skuteczność własną i równowagę między nierealistycznym optymizmem i nierealistycznym pesymizmem (Bańka, 2016).

Dostrzegalne jest planowanie życia i wyznaczanie celów niezlokalizowanych w spójnym wymiarze czasu i przestrzeni. Rozpowszechnienie możliwości życia na kredyt powoduje, że na ogół ludzie kupujący mieszkania nie są ich właścicielami do czasu spłaty ostatniej raty. Jest więc to własność wyimaginowana, podobnie jak życie w konkubinacie nie jest małżeństwem stanowiącym związek usankcjonowany przepisami. Są to jednocześnie sytuacje w których zaufanie i szacowanie ryzyka nierzadko usankcjonowane są przykładami bądź opiniami innych ludzi a niekiedy ekspertów. Upodmiotwienie kształtu biegu życia przyniosło konsekwencje w postaci jednostkowych kalkulacji szans i zagrożeń, negatywnych i pozytywnych konsekwencji działań. Przyszłość ludzie kolonizują kalkulując ryzyko w miarę własnych możliwości i wyobrażeń oraz porad eksperckich. Przyczynia się to do utraty zaufania do własnych przemyśleń i powoduje wzrost obaw dotyczących konsekwencji podejmowania i identyfikowania się ze zobowiązaniami.

LITERATURA

- Arnett, J.J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 5, 469.
- Arnett, J.J. (2004). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*. New York: Oxford University Press.
- Arnett, J.J. (2007). *Adolescence and emerging adulthood: A cultural approach*. New Jersey: Pearson Education.
- Arnett J.J., Tanner J.L. (2005). *Emerging adults in America: Coming of age in the 21st century*. Washington: American Psychological Association Press.
- Bajcar, B., Borkowska, A., Czerw, A., Gąsiorowska, A. Nosal, C.S. (2006). *Psychologia preferencji i zainteresowań zawodowych. Przegląd teorii i metod*. Warszawa: MPiPS.
- Baltes, P.B. (1987). Theoretical propositions of life-span developmental psychology: On the dynamics between growth and decline. *Developmental Psychology*, 23, 5, 611.
- Bańka, A. (1996). *Psychopatologia pracy*. Poznań: Wydawnictwo Gemini S.c.
- Bańka, A. (2002). Społeczna psychologia środowiskowa. W: J. Brzeziński (red.), *Wykłady z psychologii* (tom 9). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Bańka, A. (2005). Jakość życia a jakość rozwoju. Społeczny kontekst płci, aktywności i rodziny. W: A. Bańka (red.), *Psychologia jakości życia* (s. 11-78). Poznań: Wyd. Stowarzyszenie Psychologia i Architektura.
- Bańka, A. (2007). *Psychologiczne doradztwo karier*. Poznań: PRINT-B.
- Bańka, A. (2016). Siła sprawcza działania i nicnierobienia: perspektywa psychologiczna. W: L. Zacher (red.), *Moc sprawcza ludzi i organizacji* (s. 107-136). Warszawa: Poltext.
- Bańka, A. (2018). *Psychologia środowiskowa jakości życia i innowacji społecznych*. Poznań-Katowice: Wydawnictwo SPiA i Uniwersytet SWPS.
- Bańka, A., Trzeciak, W. (2017). *Rozwój myśli i profesjonalizacji poradnictwa zawodowego: tropy, dokonania, perspektywy*. Warszawa; Poznań: Wydawnictwo Stowarzyszenia Psychologia i Architektura; Katowice Uniwersytet SWPS.
- Bokszanski, Z. (2010). Późna nowoczesność w teorii socjologicznej Anthony Giddensa. *Civitas Hominibus: rocznik filozoficzno-społeczny*, 5, 9-17.
- Brzezińska, A. (2000). Społeczna psychologia rozwoju. W: J. Brzeziński (red.), *Wykłady z psychologii* (tom 3). Warszawa: WN Scholar.
- Brzezińska, A.I., Piotrowski, K. (2009). Diagnoza statusów tożsamości w okresie adolescencji, wylaniającej się dorosłości i wczesnej dorosłości za pomocą Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS). *Studia Psychologiczne*, 3, 47, 93-109.
- Brzezińska, A. I., Piotrowski, K. (2010a). Polska adaptacja Skali Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS). *Polskie Forum Psychologiczne*, 15, 1, 66-84.
- Brzezińska, A.I., Piotrowski, K. (2010b). Formowanie się tożsamości a poczucie dorosłości, gotowość do bliskich związków i poczucie koherencji. *Czasopismo Psychologiczne*, 16, 2, 265-274.
- Brzezińska, A.I., Rękosiewicz, M., Syska, W., Piotrowski, K. (2016). Praca zawodowa a zmiana tożsamości uczniów szkół ponadgimnazjalnych. Badanie podłużne. *Edukacja*, 4, 139, 26-41.
- Bynner, J. (1998). Education and family components of identity in the transition from school to work. *International Journal of Behavioral Development*, 22, 1, 29-53.
- Coohey, C., Renner, L.M., Hua, L., Zhang, Y.J., Whitney, S.D. (2011). Academic achievement despite child maltreatment: A longitudinal study. *Child Abuse and Neglect*, 35, 9, 688-699.
- Côté, J.E. (1996). Sociological perspective in identity formation: the culture-identity link and identity capital. *Journal of Adolescence*, 19, 417-428.
- Côté, J.E. (1997). An empirical test of the identity capital model. *Journal of Adolescence*, 20, 577-597.

- Côté, J.E. (2000). *Arrested adulthood: The changing nature of identity and maturity in the late-modern world*. New York: New York University Press.
- Côté, J.E. (2002). The role of identity capital in the transition to adulthood: the individualization thesis examined *Journal of Youth Studies*, 2, 117-134.
- Dajczer, T. (1984). Religijny charakter inicjacji plemiennej. *Studia Theologica Varsaviensia*, 1, 143-171.
- Eliade, M. (1997). *Inicjacja, obrzędy, stowarzyszenia tajemne*. Kraków: Znak
- Erikson, E.H. (1959). Identity and the life cycle: Selected papers. *Psychological Issues*, 1, 1-171.
- Erikson, E.H. (1968). *Identity. Youth and crisis*. New York-London: W. W. Norton and Company.
- Erikson, E.H. (2004). *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Erikson, E.H. (2012). *Dopełniony cykl życia*. Gliwice: Wydawnictwo Helion.
- Gennep, A. van (2006). *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii*. Warszawa: PIW.
- Gottfredson, L.S. (1981). Circumscription and compromise: A developmental theory of occupational aspirations. *Journal of Counseling Psychology Monograph*, 28, 545-579.
- Grzelak, J.L., Jarymowicz, M. (2000). Tożsamość i współzależność. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej* (s. 107-145). Gdańsk: GWP.
- Hauziński, A. (2012). Założenia teoretyczne, konstrukcja i struktura czynnikowa Skali Przejścia z Edukacji Zawodowej do Pracy (PEZP). *Czasopismo Psychologiczne*, 18, 2, 247-254.
- Hauziński, A. (2013). Psychologiczne mechanizmy procesu przejścia z edukacji zawodowej do pracy. *Kultura i Edukacja*, 1, 49, 169-188.
- Hauziński, A. (2015). Przywiązanie do zawodu a postawa wobec przejścia z systemu edukacji zawodowej do pracy. W: T. Chirkowska-Smolak, J. Grobelny (red.), *Człowiek na rynku pracy. Wyzwania i zagrożenia* (s. 87-95). Warszawa: Wydawnictwo Libron.
- Hauziński, A. (2017). *Mapy poznawcze w procesie tranzycji rozwojowej z edukacji zawodowej do pracy*. Poznań: WN WNS UAM.
- Hogg, M., Terry, D., White, K. (1995). A tale of two theories: A critical comparison of identity theory with social identity theory. *Social Psychology Quarterly*, 58, 4, 255-269.
- Johnson, M. K., Crosnoe, R., Elder, G. H. (2011). Insights on adolescence from a life course perspective. *Journal of Research on Adolescence*, 21, 1, 273-280.
- Kett, J. (1977). *Rites of passage: Adolescence in America, 1790 to present*. New York: Basic Books.
- Kielhofner, G. (2002). *Model of human occupation: Theory and application*. Baltimore, MD: Lippincott, Williams and Wilkins.
- Kowalik, S. (2015). *Uśpione społeczeństwo. Szkice z psychologii globalizacji*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie SEDNO.
- Lipska, A., Zagórska, W. (2011). Stająca się dorosłość w ujęciu Jeffreya J. Arnetta jako rozbudowana faza liminalna rytuału przejścia. *Psychologia Rozwojowa*, 16, 1, 9-21.
- Luyckx, K., Goossens, L., Soenens, B. (2006). A developmental contextual perspective on identity construction in emerging adulthood: change dynamics in commitment formation and commitment evaluation. *Developmental Psychology*, 42, 2, 366-380.
- Luyckx, K., Schwartz, S.J., Berzonsky, M.D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I., Goossens, L. (2008). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42, 1, 58-82.
- Marcia, J.E. (1966). Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 5, 551-558
- Marcia, J. E., Waterman, A. S., Matteson, D. R., Archer, S. L., Orlofsky, J. L. (2012). *Ego identity: A handbook for psychosocial research*. New York: Springer Science and Business Media.
- Marianowska, A. (2013). Pomiedzy adolescencją a dorosłością – koncepcja emerging adulthood Jeffreya J. Arnetta. *Edukacja Dorosłych*, 1, 68, 91-104.
- Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J.E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19, 3, 431-466.
- Mądrzycki, T. (1996). *Osobowość jako system tworzący i realizujący plany*. Gdańsk: GWP.
- Mockało, Z. (2015). Stereotypy na temat starszych pracowników i ich związek z dobrostanem oraz pracą-przebieg badań. *Bezpieczeństwo Pracy: Nauka i Praktyka*, 4, 11-13.
- Paleczny, T. (2008). *Socjologia tożsamości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne Sp. z oo.
- Pierson, M.R., Carter, E.W., Lane, K.L., Glaeser, B.C. (2008). Factors influencing the self-determination of transition-age youth with high-incidence disabilities. *Career Development for Exceptional Individuals*, 31, 2, 115-125.
- Pottick, K.J., Bilder, S., Vander Stoep, A., Warner, L.A., Alvarez, M.F. (2008). US patterns of mental health service utilization for transition-age youth and young adults. *The Journal of Behavioral Health Services and Research*, 35, 4, 373-389.
- Ratajczak, Z. (2006). Psychologiczne aspekty funkcjonowania współczesnych organizacji. W: Z. Ratajczak, A. Bańka, E. Turska (red.), *Współczesna psychologia pracy i organizacji. Wybrane zagadnienia* (s. 9-58). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Savickas, M.L. (1985). Identity in vocational development. *Journal of Vocational Behavior*, 27, 329-337.
- Shanahan, M.J., Longest, K.C. (2009). Thinking about the transition to adulthood. From grand narratives to useful theories. W: I. Schoon., R.K. Silbereisen (red.), *Transitions from school to work. Globalization, and patterns of diversity* (s. 30-41). Cambridge: University Press.
- Skarga, B. (1997). *Tożsamość i różnica: eseje metafizyczne*. Kraków: Znak.
- Strykowska, M. (1992). Regulacyjna funkcja tożsamości płciowej kobiet a ich praca zawodowa. W: Z. Chlewiński, I. Kurecz (red.), *Kolokwia Psychologiczne. Stereotypy i uprzedzenia*, 1, 122-136.
- Strykowska, M. (2012). Psychologiczne aspekty sytuacji zawodowej starszych pracowników. *Przebieg Organizacji*, 2, 23-26.
- Super, D. E. (1972). *Psychologia zainteresowań*. Warszawa: PWN.

- Szarota, Z. (2015). Uczenie się starości. *Edukacja Dorosłych*, 1, 22-35.
- Tomaszewski, T. (red.). (1976). *Psychologia*. Warszawa: PWN.
- Turska, E., Stasiła-Sieradzka, M. (2018). Orientacje życiowe a postawy wobec rynku pracy ludzi młodych. Mediująca rola wartości. *Czasopismo Psychologiczne – Psychological Journal*, 24, 1, 143-150.
- Van de Velde, C. (2008). *Devenir adulte: sociologie comparée de la jeunesse en Europe*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Will, M. (1984). *Bridges from school to working life. Programs for the handicapped*. Washington: Clearinghouse on the Handicapped.
- Wysocka, E. (2013). Wschodząca dorosłość a tożsamość młodego pokolenia – współczesne zagrożenia dla kształtowania tożsamości. Analiza teoretyczna i empiryczne egzemplifikacje. *Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych AMW*, 1, 69-96.